

पाक्षिक

वार्षिक वर्गणी रु. २५

वर्ष ८ वे, अंक ९ वा

किंमत १ रुपया

२१ ऑगस्ट १९९१

शेतकरी संघटक

खतांच्या अनुदानाचे रहस्य

— शरद जोशी

रासायनिक खतांवरील अनुदाने बंद करून खतांच्या किंमतीत वाढ करण्यात यावी अशी चर्चा बऱ्याच काळापासून वारंवार करण्यात आली आहे. १९८१ सालापासून खतांच्या किंमती स्थिर राहिल्या असून दरम्यानच्या काळात खतांचा वापर मात्र दुप्पटीहून जास्त वाढून सध्या तो १२० लाख टनांपर्यंत पोहोचला आहे; आणि खत अनुदानाचा बोजा ५०० कोटी रुपयांवरून ४५०० कोटी रुपयांपर्यंत पोहोचला आहे. त्यामुळे खतअनुदाने बंद करण्यासंबंधी आग्रही चर्चेला शरण जाण्यासारखीच परिस्थिती आहे. खतांवरील अनुदाने रद्द झाली म्हणजे त्यामुळे खतांच्या किंमतीत वाढ होण्याची आवश्यकता नाही पण या गोष्टीकडे मात्र संपूर्ण दुर्लक्ष केले जाते.

केवळ आशिया खंडात नव्हे तर अखंड जगामध्ये रासायनिक खतांच्या किंमतीबाबत भारत पार वरच्या क्रमांकावर आहे. रासायनिक खतांच्या भारतातील किंमती चढ्या आहेत. प्रत्यक्षात, रासायनिक खतांच्या माध्यमातून एक किलो पोषणद्रव्या (नत्र, पालाश, स्फुरद)ची किंमत भात किंवा गहू या शेतीमालांच्या हिशोबात इतर बऱ्याच देशांच्या तुलनेत जास्त आहे. (सोबतच तक्ता पाहा) म्हणजे आजपर्यंत दिलेल्या खतअनुदानाने खतांच्या किंमती काही उतरल्या नाहीत, दुसऱ्याच कोणत्यातरी क्षेत्राला अर्थसाहाय्य लाभण्यातच या अनुदानांचा परिणाम झाला.

शेतीमालाची आधारभूत किंमत ठरवितांना हिशोबात रासायनिक खतांच्या

किंमती खतांवरील अनुदानाची रक्कम वजा करूनच धरल्या जातात आणि अशा काटकसरीच्या किंमतीसुद्धा शेतकऱ्यांना शेतीमालाच्या भावातून भरून मिळत नाहीत. शेतीमालाच्या आयातनिर्यातीसंबंधी निर्णय घेतानाही किंमत घटकांचे संदर्भात खतांच्या किंमती अनुदान वजा करूनच विचारात घेतल्या जातात. म्हणजे, खतअनुदाने ही शासनाच्या हिशोबातील केवळ अंतर्गत नोंद असते आणि त्या नावाने पीक कर्जाची रक्कम कमीत कमी

मर्यादित ठेवता येते व शेतकऱ्यांवर उपकाराची भावना लादून त्यांना उपहासाचा विषय बनविता येते इतकाच काय तो या अनुदानांचा शेतकऱ्यांशी संबंध. डेव्हिड कॉपर फिल्ड नावाचा मुलगा भुकेल्या पोटी शाळेत जात असतांना एक माणून त्याच्या समोर भरपूर खाद्यपदार्थ ठेवतो आणि खा म्हणतो. डेव्हिड खाण्यास सुरुवात करणार इतक्यात तो माणूसच ते खाद्य पदार्थ फस्त करतो आणि डेव्हिडनेच सर्व पदार्थ आधारीपणे खाछे असे ओरडून लोकांना सांगत

रासायनिक खतातील १ किलो पोषणद्रव्यासाठी द्यावी लागणारी किंमत भात/धान व गहू या धान्यांच्या रूपात

देश	वर्ष	भात (किलो)			गहू (किलो)		
		नत्र	फॉस्फेट	पोटॅश	नत्र	फॉस्फेट	पोटॅश
पाकिस्तान	१९८५	२.३९	१.७७	०.६९	३.१८	२.३५	०.९१
	१९८६	२.१०	१.७४	०.७८	२.६७	२.२२	१.००
इजिप्त	१९८५	१.८८	१.३५	०.७९	२.२२	१.६९	०.९२
	१९८६	१.७८	१.२८	०.७५	२.१८	१.५७	०.९२
जपान	१९८५	०.४८	०.७५	०.२७	०.९०	१.४०	०.५१
	१९८६	०.३९	०.७२	०.२३	०.७२	१.३३	०.४३
भारत	१९८५	३.२९	३.७४	१.४१	२.९७	३.६८	१.२७
	१९८६	३.५०	४.०७	१.४९	३.१५	३.६७	१.३४
कोरिया प्र.	१९८५	०.९१	०.७९	०.२४	१.९६	१.७१	०.५२
	१९८६	०.८४	०.७३	०.२२	१.८०	१.५७	०.४८

शेतकरी संघटक

पान क्रमांक १

२१ ऑगस्ट १९९१

सुटतो. अशी एक प्रसिद्ध गोष्ट आहे. खतअनुदानाच्या बाबतीत शेतकऱ्याची अवस्था, अक्षरशः डेव्हिड कॉपरफिल्डसारखी झाली आहे.

खतअनुदानासंबंधी या गुंतागुंतीच्या आणि जुनाट समस्येमध्ये किंमत हा तुलनेने फार कमी महत्त्वाचा मुद्दा आहे. अर्थमंत्र्यांनी या समस्येच्या उपयायोजनेच्या नावाने फक्त वरवरची मलमपट्टी करून ती समस्या तशीच सडत ठेवली आहे. खतांचा शेतीतील वापर व शेतीमालाचे उत्पादन यांवर काय परिणाम होईल याचा विचार न करता खतअनुदान रद्द करून वाचविलेले २८०० कोटी रुपये शेवटी खतकारखानदारीतील दोष आणि अकार्यक्षमता चालू ठेवण्यासाठीच वापरले जाणार आहेत.

मी नेहमीच सर्व प्रकारची अनुदाने रद्द करण्याचाच आग्रह धरला आहे. किंबहुना, अनुदाने रद्द करण्याबरोबरच, हैड्रोकार्बन तंत्रज्ञानापासून शेतीक्षेत्राला परावृत्त करण्याच्या उद्देशाने आणि केवळ त्याच उद्देशाने असेल तर खतांच्या किंमतीत वाढ करण्यातही काही अर्थ आहे. खतांच्या किंमती ५ टक्क्यांनी एक रकमी वाढविल्या तर त्यावर काही गंभीर प्रतिक्रिया उठणार नाहीत आणि खतांच्या वापरातही काही लक्षणीय घट होणार नाही असा सल्ला तज्ज्ञांनी शासनाला दिला होता. शासनाला जर का रासायनिक खतांचा वापर कमी करून शेतकऱ्यांना अधिक जैविक उत्पादनपद्धतीकडे वळण्यास प्रोत्साहित करावयाचे असेल तर खतांच्या किंमतीत १० टक्क्यांनी वाढ करणे समजू शकले असते. पण यापेक्षा अधिक एकरकमी वाढीला काही समर्थन असू शकत नाही. त्याचबरोबर हेही लक्षात घेतले पाहिजे की वापरल्या जाणाऱ्या रासायनिक खताचा मोठा हिस्सा धान्यपिकांसाठी वापरला जात असल्याने खतांच्या किंमतीतील वाढीचा धान्यउत्पादनावर विपरित परिणाम होण्याची शक्यता आहे. शासन खतासंबंधीच्या आपल्या प्रस्तावाला चिकटून राहिल याबद्दल थोडी शंका आहे; पण हा प्रस्ताव शासनाने पुढे रेटलाच तर त्या रेट्याने शेतकऱ्याला प्रामुख्याने अन्नधान्यांच्या शेतीतून बाहेर पडणे भाग पडेल आणि हरितक्रांतीच्या अपायकारक तंत्रज्ञानापासूनही तो दूर होईल. खतांच्या किंमतीतील वाढीचे तत्कालीक परिणाम काहीही असले तरी त्याचे काही दूरगामी चांगले परिणामही निश्चित आहेत.

खतअनुदानासंबंधी मूलभूत वस्तुस्थिती लक्षात घेणे आवश्यक आहे. मुळात ही अनुदाने खतांच्या कारखानदारांना दिली जातात. अनुदानाची रक्कम खतांची विक्रीची निर्धारित किंमत आणि प्रतिधारण किंमत म्हणजे खतनिर्मितीपासून विक्रीसाठी कारखान्याच्या गोदामातून ते बाहेर काढीपर्यंत कारखान्याला आलेला खर्च (उत्पादनखर्च + साठवणूक + व्याज वगैरे = Retention price) यांच्यातील फरकाइतकी असते. या प्रतिधारण किंमती कारखान्यांना खतांच्या सर्व तपशीलांचा अंतर्भाव करून काढलेल्या उत्पादनखर्चावर कर वजा जाता १२ टक्के फायदा होईल या हिशोबाने खतांच्या प्रकारानुसार आणि कारखान्यानुसार ठरविल्या जातात. याशिवाय खतकारखानदारांना कारखान्यांपासून प्रत्यक्ष वापराच्या ठिकाणापर्यंत खत नेण्यासाठी होणाऱ्या वाहतूक खर्चापोटीही अनुदान दिले जाते.

खतकारखाने उभे करतांना त्यांची संख्या, आकार, ठिकाणे आणि तंत्रज्ञान, कच्चा माल, यंत्रसामुग्री (जे बहुधा दलालामार्फत आणावयाचे असतात) यासंबंधीचे निर्णय शासन घेते आणि मग संभाव्य उद्योजकांकडून त्या निर्णयांच्या अनुषंगाने अर्ज मागविते. शासनाचे निर्णय बहुधा तांत्रिक आणि आर्थिक मुद्द्यांऐवजी इतर बाबींच्या विचारांच्या प्रभावाखाली होतात. महाराष्ट्रात जसे सहकारी साखर कारखाने तसे आंतरराष्ट्रीय राजकारणात या खतकारखान्यांचे गौडबंगाल आहे. वरच्या पातळीवरील राजकारण, जुगारी चढाओढ, मुबलक देणे घेणे या खतकारखान्यांच्या बाबतीतही घडतात. कारखान्याच्या अधिकाऱ्यांना कारखान्याच्या कार्यक्षमतेसंबंधी सर्व घटकांवर नियंत्रण ठेवण्याच्या संधीपासून अगदी सुरुवातीपासूनच वंचित ठेवले जाते आणि अखेरीस राजकारणात खेचले जाते.

खतांच्या प्रतिधारण किंमतीची ही व्यवस्था वर्तमान खतकारखान्यांच्या तंत्रज्ञानाच्या विकासासाठी आणि अधिक गुंतवणुकीसाठी निरुपयोगी ठरली आहे. उलट, ही व्यवस्था नवीन कारखान्यांच्या उभारणीच्यावेळी भांडवली गुंतवणुकीचा खर्च भ्रष्ट मार्गांनी फुगविण्यास उत्तेजन देते. गेल्या वीस वर्षांत नवीन कारखान्यांच्या या भांडवली

गुंतवणुकीच्या खर्चात जी बारा पटींनी वाढ झाली आहे ती काही केवळ आर्थिक कारणांनी नाही. खतांचा उत्पादनखर्च हा कारखानानिहाय मोठ्या प्रमाणावर वेगवेगळा असतो. कारण हिशोब करतांना कारखान्याचे वय, कच्चा माल व यंत्रसामुग्रीच्या कारखान्याच्या ठिकाणापर्यंत वाहतुकीचा खर्च, कारखान्याची कार्यक्षमता या सगळ्या बाबींचा वेगवेगळा विचार केला जातो. कच्च्यामालाच्या किंमती सातत्याने वाढतच आहेत आणि अनुदानाच्या ६६ टक्के वाढीमुळे साहजिकपणे अंतर्गत घटकांच्या खर्चात वाढ होते, ज्याचा मोठा हिस्सा करांच्या रूपाने पुन्हा सरकारजमा होतो.

एकीकडे, शासनाला खतकारखान्यांबाबतचे आपले हे धोरण क्लेशदायक वाटत असले तरी स्वतःच्या काही कमजोरीमुळे चालू ठेवावे लागत आहे तर दुसरीकडे, शेतकऱ्यांच्या संरक्षणाच्या नावाखाली खतांच्या किंमती कमी करून त्यांना खते वापरण्याच्या मोहात पाडून अन्नधान्याचे उत्पादन वाढवून घ्यावे लागत आहे. आज १९९१-९२ मध्ये अशी वेळ येऊन ठेवली आहे की हे चालू ठेवायचे म्हटले तर खतकारखान्यांना जवळजवळ ७००० कोटी रुपयांचे अनुदान द्यावे लागेल आणि गंमत अशी आहे की सरकारने जर शेतीला लागणारे सगळेच्या सगळे खत परदेशातून आयात केले आणि शेतकऱ्यांना चालू किंमतीत विकले तर या व्यवस्थेत सरकारवर पडणारा बोजा फक्त ३००० कोटी रुपयांचा असेल!!

कशी विचित्र गुंतागुंतीची परिस्थिती आहे! ही समस्या खरेतर सर्वांगीण विचार करूनच हाताळली पाहिजे. उपाययोजनेचे ठळक स्वरूप पुढीलप्रमाणे असायला हवे.

— खतांच्या किंमती आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतील किंमतीपेक्षा जास्त असता कामा नये. म्हणजे मग, शेतकऱ्यांची (शेतीक्षेत्राची) निर्यातक्षमता शाबूत राहिल.

— खत कारखान्यांच्या जागा राजकीय सोयींनी ठरत असतात. खतउत्पादनासाठी लागणाऱ्या सामुग्रीची किंमत सर्व कारखान्यांसाठी सारखीच ठेवावी (वाहतुकीचा खर्च त्यात धरू नये).

— अनुदानाची रक्कम कारखान्यांच्या आर्थिक उलाढालीशी संबंधित असावी आणि येत्या पाच वर्षांत क्रमाक्रमाने कमी करित ती

शून्यावर आणावी.

या ऐवजी, अर्थमंत्री डॉ. मनमोहन सिंगांनी आपल्या अंदाजपत्रकी प्रस्तावाने काय साधले आहे?

– खतनिर्मिती व खतवाटप या दोन्ही यंत्रणांतील उधळपट्टी व अकार्यक्षमता, भ्रष्टाचार व गैरकारभार यांना जीवदान मिळाले आहे.

– शेतीक्षेत्रातील उत्पादनखर्चात वाढ होणार असून त्यामुळे जीवनावश्यक वस्तूंची भाववाढ होईल आणि शेतीक्षेत्राची निर्यातक्षमताही घटेल.

इतर उद्योगक्षेत्रासंबंधी डॉ. सिंग जी मांडणी करतात त्यावर ते जर गंभीर विश्वास ठेवीत असतील तर खतउद्योगाच्या बाबतीतसुद्धा त्यांनी परवानापद्धती रद्द करायला पाहिजे आणि मुक्त बाजारपेठेने खतांच्या किंमती समतोल पातळीवर येण्यास वाव दिला पाहिजे. एवढे धाडस करणे शक्य वाटत नसेल तर वर सुचविलेल्या उपाययोजनेत, आवश्यक वाटल्यास, थोडा फार बदल करून ती अंमलात आणण्याचा प्रयत्न करावा. त्यांनी अंदाजपत्रकात जो काही प्रस्ताव मांडला आहे त्यामुळे 'गाढवही गेले आणि ब्रह्मचर्यही गेले' अशी त्यांची अवस्था झाली आहे!

पुढे, लजिरवाण्या माघारीचे बिगुल वाजविताच खतअनुदानासंबंधी अर्थमंत्र्यांनी आरंभी घेतलेल्या भूमिकेमुळे त्यांचा जो काही

दबदबा निर्माण झाला होता त्यातली हवा निघून गेली. त्यांनी आपल्या अंदाजपत्रकी प्रस्तावात बदल करून खतांच्या किंमतीत जी ४० टक्क्यांची वाढ सुचविली होती ती ३० टक्क्यांपर्यंत खाली आणली आणि या वाढीतूनही अल्पभूधारक व लहान शेतकऱ्यांना संपूर्ण सूट देण्याची घोषणा केली. त्यामुळे निर्माण झालेल्या दुहेरी किंमतव्यवस्थेमुळे तर गोंधळ आणखीनच वाढणार आहे आणि समस्या अधिक बिकट होणार आहे. रासायनिक खतांच्या किंमतविषयक धोरणासंबंधी श्री. जी. व्ही. के. राव यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या तज्ज्ञ-समितीने तर खतांच्या दुहेरी किंमतपद्धतीच्या विरोधातील आपले मत स्पष्टपणे नोंदविलेले आहे. ९ कोटी जमीन-खातेदारांपैकी सुमारे ७६ टक्के खातेदारांची जमीनधारणा २ हेक्टरपेक्षा कमी आहे. या सुमारे ७ कोटी खातेदारांना दीड लाख सेवाकेंद्रांमार्फत सवलतीच्या दरातील खताचे वितरण खात्रीशीरपणे करणे हे भरमसाठ खर्चिक तर आहेच पण प्रशासकीयदृष्ट्या जवळजवळ अशक्य आहे. दोन हेक्टरस्ये जमीनधारक खातेदार आणि त्याहून जास्त जमीन असलेले खातेदार अशी फारकत करणे हे अन्याय्य व अनुचित तर आहेच पण शासनाने निदान 'अल्पभूधारक व लहान' शेतकरी ठरविण्याचे आपले निकष आर्थिक दर्जाचे निर्देशांक म्हणून योग्य आहेत काय हे तरी

तपासून पाहायला हवे होते. खातेदारांच्या जमीनधारणेचा आकार हा बहुधा कौटुंबिक नातेसंबंधांच्या परिस्थितीवर अवलंबून असतो. ज्या एकत्र कुटुंबातील ज्या व्यक्ती भांडणे करून विभक्त होतात त्या भांडखोर व्यक्ती व्यक्तिगतरीत्या लहान शेतकरी बनतात; पण गुण्यागोविंदाने एकत्र राहाणारे भाऊभाऊ मात्र श्रीमंत शेतकरी म्हणून गणले जातात!

या सर्व अनुदानपुराणातून, शेतीक्षेत्रासंबंधी विचार करायचा म्हटले म्हणजे आपल्या कृषिप्रधान भारत देशाच्या विद्वान अर्थमंत्र्यांच्यासुद्धा बुद्धीचा कसा गोंधळ उडतो हेच दिसून येते. रासायनिक खतांच्या समस्येसंबंधातील निर्णय हा केवळ अनुदान रद्द करण्यासंदर्भातच घेण्याऐवजी आधी शास्त्रशुद्ध सर्वकष कृषिनीती ठरवून त्याअंतर्गत या समस्येवर तोडगा काढला पाहिजे.

(मूळ इंग्रजीवरून अनुवादित)

शरद जोशी कृषिनीतीसाठी

जिल्हाधिकारी कार्यालयावर मोर्चा

शेतकरी संघटनेचे नेते श्री. शरद जोशी यांच्या अध्यक्षतेखालील स्थायी कृषिसल्लागार समितीने तयार केलेली 'राष्ट्रीय कृषिनीती' केंद्रशासनाने स्वीकारून तिची अंमलबजावणी सुरू करावी अशी मागणी करण्यासाठी परभणी जिल्ह्यातील शेतकरी दि. ३ सप्टेंबर १९९१ रोजी परभणी येथे जिल्हाधिकारी कार्यालयावर मोर्चाने जाणार आहे.

परभणी जिल्ह्यातील शेतकरी संघटनेचे कार्यकर्ते श्री. व. ल. तामसकर 'शरद जोशी कृषिनीती' म्हणजे काय, तिची आवश्यकता काय, ती अंमलात आली तर त्याचे सुपरिणाम काय होतील, तिच्या अंमलबजावणीच्या कार्यक्रमांत प्रत्यक्ष शेतकऱ्यांची जबाबदारी काय

राहील याची माहिती देत गावोगाव फिरत असतांना शेतकऱ्यांचा प्रतिसाद पाहून त्यांना जिल्हाधिकारी कार्यालयावरील मोर्चाची कल्पना सुचली.

तामसकरांच्या या कल्पनेस परभणी जिल्ह्यातील कार्यकर्ते सर्वश्री. अॅड. अनंतराव उमरीकर, गोविंद जोशी, डॉ. अशोक पातूरकर व इतर कार्यकर्त्यांनी उचलून धरले आणि या मोर्चासाठी कार्यकर्त्यांच्या तालुकावर बैठका घ्यावयास सुरुवात केली. १० ऑगस्टला सुरू झालेल्या या बैठका २० ऑगस्ट पर्यंत चालू राहाणार असून बैठकीनंतर कार्यकर्ते गावोगाव पुन्हा जाऊन शेतकऱ्यांच्या बैठका घेतील.

शेतकरी संघटनेचा विचार राष्ट्रीय कृषिनीतीच्या अनुषंगाने परभणी जिल्ह्याच्या शेतकऱ्यांमध्ये पुन्हा अधिक प्रगल्भतेने सळसळू लागला आहे. खत भाववाढीच्या गदारोळाकडे

त्यांनी दुकूनही पाहिले नाही.

परभणी जिल्ह्यातील शेतकरी या मोर्चामध्ये मोठ्या संख्येने सहभागी होऊन आपलाच या पूर्वीचा उच्चांक मोडतील असा विश्वास परभणी जिल्ह्याचे संघटक सर्वश्री गुलाबराव राठी, दत्तराव नाईक व माणिकराव पवार यांनी व्यक्त केला आहे. आजपर्यंत तोंडदेखले हो हो म्हणून केवळ मिरवून घेण्यासाठी सहभागी झालेल्या राजकारणी पुढाऱ्यांना या मोर्चामध्ये अजिबात वाव देऊ नये अशी चर्चा कार्यकर्ते करित आहेत.

३ सप्टेंबर १९९१ रोजी सर्व शेतकरी मोर्चाने जिल्हाधिकारी कार्यालयावर जाऊन 'शरद जोशी कृषिनीती केंद्र शासनाने त्वरीत लागू करावी' हा आमचा निरोप केंद्रशासनाला कळवावा असे निवेदन जिल्हाधिकार्यांना देतील.

– प्रतिनिधी

राष्ट्रीय कृषिनीती

लेखांक ५

शेतीमालाची निर्यात

१०५. शेतीमालाच्या निर्यातीच्या परवान्यांबाबत एकापाठोपाठ एक आलेल्या सरकारांचे धोरण अत्यंत अनिश्चित राहिले असले तरी गेली अनेक वर्षे भारताने, मुख्यतः प्राथमिक शेतीउत्पादनांची निर्यात केली आहे. शेतीमालाच्या निर्यातीवर चार घटकांचा विपरित परिणाम झाला आहे.

- निर्यात करायची असेल तर त्यासाठी मालाची निर्यातक्षम बचत (Surplus) झालेली असली पाहिजे असे मानले गेले. त्यामुळे, एखाद्या वर्षी देशी बाजारपेठेत मालाचा तुटवडा निर्माण झाल्याने शासनाने त्या मालावर निर्यातबंदी लावली आणि अनेक वर्षे आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत मिळविलेले आणि टिकवून ठेवलेले स्थान भारताला गमवावे लागले, अशी अनेक उदाहरणे घडल्याचे दिसून येते. या कारणाने भारत आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतील आपली विश्वासार्हता गमावून बसला आहे.
- वर्धितमूल्य वस्तूंची निर्यात ही कच्च्या मालाच्या निर्यातीशी स्पर्धा करणारी समजून चालता नये. दोन्हीच्या निर्यातीचे एकत्रित व्यवस्थापन अशा रीतीने केले पाहिजे की त्या वस्तूंच्या देशी बाजारपेठेतील किंमती रास्त किंमत- मर्यादापट्टीच्या बाहेर जाणार नाहीत.
- त्या पलिकडे, शेतीमालाचे देशी बाजारपेठेतील भाव खालच्या पातळीवरच राहावेत या उद्देशाने हितसंबंधी कारखानदारी गट शेतीमालाची निर्यात कमीत कमी व्हावी यासाठी सतत प्रयत्नशील असतात.

- किमान निर्यातकिंमतीच्या व्यवस्थेची कार्यप्रणाली भारतीय शेती-व्यवसायाच्या वास्तवतेशी न जुळणारी आहे.

१०६. निर्यात हे शेतीउत्पादनाच्या महत्त्वाच्या उद्दिष्टांपैकी एक मानले गेले पाहिजे. प्रत्येक निर्यातक्षम मालासंबंधी निर्यात धोरण पुरेशी सवड देऊन - किमान तीन वर्षे आधी घोषित झाले पाहिजे. देशी बाजारपेठेतील पुरवठापरिस्थिती काहीही असली तरी काही ठराविक परिमाणाच्या मालाच्या निर्यातीची हमी घेतली पाहिजे. एखाद्या वर्षी जर देशी बाजारामध्ये, मालाचा तुटवडा भासू लागला तर त्या मालावर निर्यातबंदी घालण्याऐवजी त्याची आयात करून तो तुटवडा भरून काढता येऊ शकेल.

१०७. परकीय चलन विनिमयाचा घटक शेतीमालांच्या उत्पादनांत अत्यंत अल्प असतो

‘राष्ट्रीय कृषिनीती’ या लेखमालेतील हा शेवटचा लेखांक आणि ‘आर्थिक कार्यक्रम: अभियान रयत’ मधील दुसरा लेखांक. या अगोदरच्या लेखांकात उद्योग म्हणून शेतीउत्पादनांच्या किंमतीसंबंधी धोरणे कशी असतील या संबंधीचे विवेचन आहे. यापूर्वीच्या दीर्घकालीन शोषणाच्या दुष्परिणामांमुळे खचलेल्या शेतकऱ्याला उत्साहित करून या ‘राष्ट्रीय कृषिनीती’च्या अंमलबजावणीत सहभागी होण्यास तयार होण्यासाठी काही खास आर्थिक कार्यक्रम कसे असतील हेही त्या भागात आले आहे. या शेवटच्या लेखांकात आयातनिर्यात धोरण, पतपुरवठा, संशोधन, शासकीय-प्रशासकीय यंत्रणा या संबंधी सुधारणा तसेच सहकारी व इतर संघटनांच्या सहभागासंबंधीची धोरणे देण्यात आली आहेत.

हे लक्षात घेता, औद्योगिक उत्पादनांना जी निर्यातअनुदाने दिली जातात त्यापेक्षा बरीच चढी अनुदाने देऊन शेतीमालाच्या निर्यातीला प्रोत्साहन देणे आवश्यक आहे. शेतीव्यवसायासाठी लागणाऱ्या अवजारांच्या आणि सामुग्रीच्या आयातीची पद्धती अगदी सुकर केली पाहिजे आणि त्यांच्या आयातीवरील जकातकरांतही सवलत दिली पाहिजे.

पणन (बाजारव्यवस्था)

१०८. काही भागातील अपवाद वगळता, कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांच्या निर्मितीने बाजारयंत्रणेच्या सुविधांमध्ये काही फारशी सुधारणा झालेली नाही. आधारभूत किंमती किंवा बाजारपेठेतील हस्तक्षेप कार्यक्रमाच्या कार्यक्षम अंमलबजावणीसाठी शेतीमालाच्या प्रतवारीचे मापदंड आणि ती मोजण्याची पद्धती तयार करणे आवश्यक आहे. खते, कीटकनाशके, पशु-पक्षी खाद्य इत्यादी शेतीउपयोगी सामुग्रीच्या दर्जावर कडक नियंत्रण असले पाहिजे. किंमत - आधारित कार्यक्रमाच्या यशस्वीतेसाठी शास्त्रीय प्रतवारी ही महत्त्वाची प्राथमिक आवश्यकता आहे याची पूर्णपणे जाण असलेल्या व योग्य ती मान्यता असलेल्या शेतकऱ्यांच्या संघटनांमार्फत प्रतवारी व दर्जानियंत्रणाचे काम उत्तम तऱ्हेने पार पाडता येईल. आपल्या शेतीमालाच्या खरेदीविक्रीचे व्यवस्थापन करण्याकरिता शेतकऱ्यांना स्वतःच्या सहकारी आणि / किंवा इतर सोयीस्कर स्वरूपाच्या संस्था उभारण्यास प्रोत्साहन दिले जाईल.

शेतीसाठी पतपुरवठा

१०९. शासनाला बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर शेतीकर्जाची माफी घोषित करणे भाग पडले या घटनेने, खरे म्हणजे, शेतीच्या पतपुरवठा-व्यवस्थेतील अत्यंत गंभीर दोष उघड झाला. शेतकऱ्याचा पूर्वापार चालत आलेला

कर्जबाजारीपणा हा शेतीच्या, आर्थिक व्यवसाय म्हणून, घाट्याचा असण्याचा परिणाम आहे आणि त्याचा सरळ सरळ संबंध शासनाच्या शेतीमालविषयक किंमत-धोरणाशी आहे, हे मान्य करण्याशिवाय गत्यंतर नाही.

११०. बँकांनी जर त्यांच्याकडून सर्वसाधारणपणे अपेक्षित दूरदृष्टी आणि सावध गिरी दाखवली असती तर त्यांनी शेतकऱ्याला कर्ज घ्यायला सरळ सरळ नकार दिला असता. शेतीव्यवसायाची दुरवस्था आणि कर्जपरतफेडीची असंभाव्यता याची बँक-अधि कार्यांना जाणीव नव्हती, असे नाही. तरीसुद्धा, कुठे तरी वरच्या पातळीवर ठरविलेला कर्जपुरवठ्याचा कोटा पूर्ण करण्यासाठी ते शेतकऱ्यांना कर्ज देत राहिले. खरे म्हणजे शासनाच्या कर्जमाफी योजनेने, शेतकऱ्यांना नव्हे तर बँकांना, त्यांच्या उघड उघड अदूरदृष्टी कारभारामुळे त्यांच्यावर घेऊ घातलेल्या दिवाळखोरीच्या संकटातून वाचविले.

१११. शेतीला पतपुरवठा करणे ही सतत गंभीर समस्या राहिली याचे साधे आणि सरळ कारण म्हणजे केवळ पतपुरवठ्यातून जे साध्य होणे शक्य नाही त्याची अपेक्षा ठेवली गेली. पतपुरवठा (कर्ज) हा तात्पुरत्या अडचणीतून मार्ग काढण्यासाठी असतो, कायमच्या बिकट अवस्थेतून बाहेर पडण्यासाठी त्याचा उपयोग होऊ शकत नाही. एकदा का शेतीव्यवसाय फायद्याचा (किफायतशीर) झाला की आपोआप पतपुरवठ्याची सुविधा निरोगी बनेल आणि पत व तसेच करार या संकल्पनांचे पावित्र्य राखले जाईल. जर का शेतीमालाच्या रास्त किंमतींच्या आघाडीवर काहीच प्रगती झाली नाही तर पतपुरवठा व्यवस्था आणखी खोल गर्तेत जाईल.

११२. व्यापारी आणि सहकारी बँकांकडून कर्ज मिळविण्याच्या मार्गात येणाऱ्या अडथळांमुळे गावागावात खाजगी सावकार पुन्हा उदयाला आले आहे. शासनाच्या कर्जमाफी योजनेने बिकट समस्येच्या अगदी नगण्य भागापुरताच हात घातला गेला आहे. अशा परिस्थितीत, शेतीउत्पादनांच्या वाढीची अपेक्षित गती, कृषिक्षेत्राच्या जीवनाधारांचे

पुनर्वसन आणि शेतीव्यवसायाचा विविध पूरक अंगांना विस्तार या उद्दिष्टांची पूर्तता होणे शक्य होईल इतक्या प्रमाणात शेतीला पतपुरवठा उपलब्ध करण्याची आवश्यकता आहे.

११३. पतपुरवठा पुरेशा प्रमाणात झाला पाहिजे हे तर खरेच, पण त्याशिवाय बँकांच्या सेवेच्या गुणवत्तेत, विशेषतः कर्ज तत्परतेने उपलब्ध करून देण्यासंबंधी, सुधारणा होणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. ग्रामीण बँका ग्रामीण भागात उभारलेल्या आहेत हा फरक वगळता, त्यांच्यात आणि शहरी बँकांत काहीच फरक नाही. ग्रामीण भागातील बँकांचे कार्य हे एक वैशिष्ट्यपूर्ण काम आहे आणि बँकांचे अधिकारी, कर्मचारी शेतीव्यवसायाच्या बारकाव्यांशी परिचित असतील आणि बँका मालसावठणुकीची व्यवस्था, तंत्रज्ञानविषयक सल्ला देणारी सेवा इत्यादी सुविधांनी युक्त असतील तरच हे काम त्या बँका पार पाडू शकतील.

संशोधन

११४. संशोधन व विस्तार यांच्या शेतीक्षेत्रातील महत्त्वाबद्दल नुसते वरवर बोलून चालणार नाही. वियाणी, खते, कीटकनाशके, शेतीच्या पद्धती आणि तंत्र यांच्यात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी सातत्याने संशोधन होत राहणे आवश्यक आहे. ऊर्जेच्या अपारंपरिक स्रोतांचा वापर, पेट्रोलियमशिवाय हरित-क्रांतीचे तंत्रज्ञान, कडधान्ये व तेलवियांच्या अधिक उत्पादक जातींची निपज, भूमिगत पाण्याचे साठे पुन्हा पुन्हा भरत राहाण्याची योजना अशा क्षेत्रांतील संशोधन हे सखोल आणि सर्वांगीण संशोधनाचे विषय बनले पाहिजेत. आजमितीस संशोधन संबंधित क्षेत्रांशी प्रत्यक्ष संपर्क न साधता आणि शेतकऱ्यांच्या वास्तविक गरजा लक्षात न घेता चालविले जात असल्याने त्याला कपोलकल्पिताचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे. आपला व्यवसाय फायद्यात चालविणारा शेतकरी सल्ला- मसलतीसाठी तज्ञसेवेची मागणी करून त्याबद्दल आवश्यक ती फी देण्यास तयार असू शकेल; आणि असलच पाहिजे. आपल्या संशोधन कार्यपिकी बहुतेक शेतकऱ्यांनी केलेल्या मागणीवरून सुरू करण्यात आले आहे, एवढेच नव्हे तर संशोधन

नाच्या खर्चाचा मोठा हिस्सा ते स्वीकारतात असे संशोधन संस्थांना दाखविता आले पाहिजे.

सरकारी यंत्रणा (रचना)

११५. नवीन कृषिनीतीची अंमलबजावणी आणि विशेषतः त्या अनुषंगाने १९९० ते २००० या किसान दशकातील धडक कार्यक्रमांची अंमलबजावणी हे कठीण आव्हान पेलण्यासाठी केंद्र व राज्य या दोन्ही स्तरांवरील सरकारी यंत्रणांमध्ये सुधारणा कराव्या लागतील. जिल्हा, तालुका आणि गाव स्तरांवरील सर्व प्रशासकीय यंत्रणांचे पुनरुज्जीवन करून त्या शक्तिशाली करणे आवश्यक आहे. सर्वात शेवटी आणि अत्यंत महत्त्वाचे म्हणजे, नवीन कृषिनीतीच्या अंमलबजावणीमध्ये स्वयंसेवी संघटना आणि व्यक्तींना सहभागी करून घेण्यासाठी त्या दृष्टीने व्यवहार्य प्रशासनेतर कार्यक्रम हाती घेणे आवश्यक आहे.

११६. घटनेप्रमाणे जमीन हा राज्य शासनाच्या अखत्यारीतला विषय असला तरी खते, कीटकनाशके, यंत्रसामुग्री, पतपुरवठा, आणि आधारभूत किंमत यासारख्या साह्यकारी सेवासुविधांचे संचालन मात्र केंद्रशासनामार्फत होते. कृषिक्षेत्राच्या विकासाची प्राथमिक जबाबदारी राज्यशासनावर आहे पण आयातीचे ओझे टाळण्यासाठी आणि महागाईवर नियंत्रण ठेवण्याकरिता अन्नधान्य आणि कच्चा माल यांचे पुरेसे उत्पादन निश्चितपणे मिळविण्याच्या काळजीने केंद्रशासन मोठ्या प्रमाणावर शेतीक्षेत्राबाबत पावले उचलते. परिणामी, योजनांतर्गत आणि योजनाबाह्य अंदाजपत्रकांतील शासकीय खर्चाचा दोन तृतियांशाहून अधिक हिस्सा केंद्रशासनाच्या त्रिजोरीतून खर्ची पडतो. इतर क्षेत्रांप्रमाणेच शेतीक्षेत्राबाबतही सत्तेच्या केंद्रीकरणाची प्रवृत्ती स्पष्टपणे जाणवते, त्यामुळे साहजिकच मोठमोठी धरणे, हवामानसंबंधित योजना, जवाहर रोजगार योजना यांसारख्या केंद्रीय नियंत्रणाखालील कार्यक्रमांना झुकते माप दिले जाते.

११७. शेतीव्यवसाय, विशेषतः भारतासारख्या प्रचंड व विविधतापूर्ण देशातील शेतीव्यवसाय, आत्यंतिक

केंद्रीकरणाने चालू शकणार नाही. पहिल्या पातळीवरील कार्यक्रमांसंबंधी नियंत्रणप्रक्रियेचे केंद्र हे त्यांच्या अंमलबजावणीच्या क्षेत्रांच्या शक्य तितके जवळ असले पाहिजे. संकटकालीन उपयोगाचा साठा (Buffer-stock), तुटवड्याचा विभागास अन्नधान्य पुरवठा, खते, कीटकनाशके व निवडक वियाण्यांची उपलब्धता, शेतीमाल व त्यापासून बनविलेल्या पदार्थांची आयात-निर्यात, निवडक प्रक्रिया-उद्योग आणि शेतीमालांच्या किंमत व्यवस्थापनासंबंधी मार्गदर्शन अशा कामांची जबाबदारी केंद्रशासनावर असली पाहिजे.

१९८. आज, शेतीक्षेत्रासंबंधी वेगवेगळ्या कामांची जबाबदारी वेगवेगळ्या मंत्रालयांकडे आहे; या मंत्रालयांतील परस्पर समन्वय अगदी नगण्य असतो. जर ही सर्व कामे एका जेष्ठ मंत्र्याच्या हाताखाली योग्य पातळीवरील मंत्र्यांकडे सोपविली गेली तरच नवीन राष्ट्रीय कृषिनीतीची आव्हाने पेलता येतील. या मंत्र्यांची अर्थमंत्र्यांसह मंत्रीमंडळाची एक उपसमिती बनविण्यात यावी आणि तिला तातडीचे निर्णय घेण्याचे अधिकार असावेत; जे निर्णय, अर्थातच, मंत्रीमंडळाच्या मंजूरीनेच कायम होऊ शकतील.

१९९. प्रशासकीय यंत्रणेच्या स्वरूपात अशा पद्धतीने सुधारणा करण्याचे प्रयत्न काही राज्यांत काही अंशी यशस्वी झाले आहेत. इतर राज्यांतील प्रशासन यंत्रणेत सुधारणा करतांना त्या प्रयोगांतील अनुभवाचा लाभ होऊ शकेल.

१२०. ही राष्ट्रीय कृषिनीती नियोजनाचा आणि अंमलबजावणीचा केंद्रबिंदू समाजपातळीवर आणीत आहे. वरच्या स्तरांवरील प्रशासकांची भूमिका कल्याणकारी करवित्याची राहिल. ही भूमिका पार पाडण्यासाठी त्यांची शक्ती (कार्यक्षमता), कार्यपद्धती आणि यंत्रणा (रचना) यांमध्ये आवश्यक ती सुधारण घडवून आणणे गरजेचे आहे.

शेतकरी संघटनांबरोबर देवाणघेवाण

१२१. शेतीव्यवसायासंबंधी निर्णय घेण्यासाठी व त्यांची अंमलबजावणी करण्यासाठी असलेल्या शासकीय व्यवस्थेमध्ये शेतकरी समाजाबरोबर विचार- विनिमय

करण्याच्या यंत्रणेचा सर्वसाधारणतः अभावच असतो. कोणतेही राजकीय उद्दिष्ट नसलेल्या, शेतकऱ्यांच्या अर्थशास्त्रीय मागण्या पुढे मांडणाऱ्या अ-राजकीय शेतकरी संघटनांबद्दल राजकीय पक्षांमध्ये सर्वसाधारणपणे टोकाची मत्सरभावना असते. कामगारांच्या संघटनांना नियमितपणे वेळोवेळी प्रशासनावरोबर विचारविनिमय करण्याची संधी मिळत असतांना शेतकरी समाजाच्या मान्यवर प्रतिनिधींना तशी संधी नाकारण्यास काही कारण असू नये. शासनाने जर शेतकऱ्यांच्या संघटनांबरोबर चर्चा करण्याची तयारी दाखविली असती तर गेल्या दशकातील कित्येक शेतकरी आंदोलने टाळता आली असती.

१२२. स्थायी कृषि सल्लागार समितीची निर्मिती करून केंद्र शासनाने शक्य तितक्या वरच्या सतरावरून या दिशेने पाऊल उचलण्यास चांगली सुरुवात केली आहे. शेतीसंबंधी विषयांवर, तो विषय हाताळणारे मंत्रालय कोणतेही असो, त्या मंत्रालयाला सल्ला देण्याचा आणि त्याच्याशी विचार- विनिमय करण्याचा अधिकार या सल्लागार समितीस आहे. शेतकरी समाज आणि शासकीय यंत्रणा यांच्यामध्ये संपर्कचे सातत्य राहावे या दृष्टीने अशाच प्रकारच्या सल्लागार समित्या राज्य पातळीवरही नियुक्त करणे आवश्यक आहे.

पंचायत राज्य

१२३. भारतीय प्रजासत्ताकाच्या विस्तृत राज्यघटनेमध्ये, लाखो वर्षांच्या इतिहासाच्या उलथापालथीतून टिकून राहिलेल्या पंचायत या सर्वात जुन्या लोकशाही संस्थेचा नामोल्लेखसुद्धा नाही हे भारताच्या स्वातंत्र्योत्तर काळातील राजकारणाचा शहरी- औद्योगिक क्षेत्राकडे झुकलेला कल स्पष्ट करण्यास पुरेसे आहे. या काळातील आर्थिक धोरणे केंद्रित निर्णयप्रक्रियेच्या अनुषंगाने आखली गेली आणि परिणामी, ती राबविण्याच्या पद्धती घटनेतील कायदेशीर तरतुदीपेक्षाही अधिक केंद्रित स्वरूपात प्रत्यक्षामध्ये तयार केल्या गेल्या. सर्वसामान्यांच्या गरजा आणि आशा- आकांक्षांची पूर्ती करणाऱ्या प्रकल्पांची अखंड रचना हे नियोजनाचे स्वरूप लोप पावून

नियोजन वरच्या स्तरापासून विशिष्ट गटांचे हितसंबंध जपण्यासाठी ते वापरले जाऊ लागले.

१२४. शासकीय कायद्याने तयार करण्यात आलेल्या पंचायत राज्यसंस्था केवळ प्रशासकीय केंद्रे बनली असून त्यातील लोकप्रतिनिधींना समाजाच्या विकासापेक्षा राजकीय लाभ आणि व्यक्तिगत स्वार्थामध्येच जास्त स्वारस्य असते. वरच्या पातळीवर ठरविलेल्या प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीसाठी असलेल्या उतरंडीच्या यंत्रणेतील एक पायरी एवढीच या संस्थांची भूमिका असते; या प्रकल्पांच्या आखणीमध्ये या संस्थांचा सहभाग किरकोळ आणि स्वतंत्र प्रकल्पांसाठीची साधने नगण्य असतात. पंचायत राज्य संस्थांच्या निवडणुका, घेतल्याच तर, वेळच्या वेळी घेतल्या जात नाहीत आणि बऱ्याच अंशी त्यांचे स्वरूप असे असते की स्त्रिया या निवडणुकात भाग घेण्याचे धारिष्ट्य करू शकत नाहीत. आजकाल परस्पर केंद्राकडूनच या संस्थांना निधी पुरविण्याचे आणि आपल्या योजना राबविण्याचे जे प्रयत्न चालू आहेत त्यांनी तर या संस्थांची परिस्थिती अधिकच खालवली आहे.

१२५. सामाजिक संस्थांच्या माध्यमांतून सर्वसामान्य लोकांच्या उत्स्फूर्त सहभागानेच नवीन राष्ट्रीय कृषिनीतीच्या अंमलबजावणीत यश मिळणे शक्य आहे. केवळ वरच्या आदेशामुळे पंचायतींचे आपोआप पुनरुज्जीवन होणे शक्य नाही. आहेत त्याच अवस्थेत केवळ आर्थिक आणि न्यायविषयक अधिकार देऊन या संस्था शक्तीमान करण्याचा प्रयत्न झाला तर त्यातून उच्चवर्णीय आणि आर्थिकदृष्ट्या सुस्थितीत असलेल्या पांढरपेशांचेच फावण्याची भीती आहे. भूतकाळात पंचायतींनी महत्त्वाची भूमिका बजावलेली आहे कारण त्या देशाच्या उत्पन्नाच्या संपत्तीच्या मोठ्या हिशशाची निर्मिती करणाऱ्या खेडेगावांचे प्रतिनिधित्व करित. पंचायती राजेसरदारांच्या खजिन्याकडे आशेने डोळे लावून नसत, उलट त्या त्यांच्या वरकड उत्पन्नातून सरदार आणि राजांच्या खजिन्याला हातभार लावत असत. सध्याच्या परिस्थितीत, वाहेरील आर्थिक मदतीवर सुरू झालेल्या कोणत्याही प्रकल्पाचा गैरउपयोगच

होतो. कोणत्याही प्रकल्पासाठी लागणाऱ्या निधीचा मोठा भाग हा स्थानिक पातळीवरच गोळा होणे आवश्यक आहे, तरच त्या संबंधीचे निर्णय सामुदायिक जबाबदारीच्या जाणिवेने घेतले जातील. पण, बऱ्याच काळापासून शेतीव्यवसायाची पद्धतशीरपणे लूट झालेली असल्यामुळे आज पंचायतींना स्वतःचा निधी उभा करण्यास वावच उरलेला नाही.

१२६. या पंचायतींच्या पुनरुज्जीवनासाठी आणि राष्ट्रीय कृषिनीतीच्या अंमलबजावणीत त्यांचा कृतीशील सहभाग मिळविण्यासाठी शेती आणि बिगरशेती क्षेत्रांतील व्यापाराच्या शर्ती उलट्या करून शेतीक्षेत्राच्या बाजूने करणे आणि सज्जड सार्वजनिक खर्च करणे आवश्यक आहे. या पंचायतींना कर आणि उपकरांच्या साहाय्याने निधी उभारण्याचे अधिकार असले पाहिजेत आणि गावाच्या सामायिक जमिनीवर त्यांना सर्वाधिकारसुद्धा दिले पाहिजेत. पंचायतींच्या निवडणुकात राजकीय पक्षांना सहभागी होण्यास वाव देता नये. राज्य आणि केंद्र शासनाचे नियंत्रण कमीत कमी करून जास्तीत जास्त सत्ता सर्वसामान्य समाजाच्या हाती आली पाहिजे. १२७. सत्तेचे विकेंद्रीकरण आणि पंचायतींचे पुनरुज्जीवन हे या राष्ट्रीय कृषिनीतीचे महत्त्वाचे साधन आहे. निवडणुकांच्या राजकारणापासून मुक्त राहातील अशा तऱ्हेने या पंचायतींची पुनर्रचना करण्याचा हा प्रस्ताव आहे. मानाचे स्थान गावांतील वडीलधऱ्यांनीच सांभाळायचे अशी पूर्वापार चालत आलेली प्रथा आहे. जर का पंचायतीतील एक तृतीयांश जागा अशा वडिलधऱ्यांसाठी राखून ठेवल्या आणि उरलेल्यापैकी निम्म्या जागांसाठी निवडणुका घेऊन निम्म्या जागा महिलांसाठी राखीव ठेवल्या तर आज या पंचायतींमधून बोकाळलेल्या हीन प्रवृत्तींना आपोआप आळा बसू शकेल.

१२८. अशा तऱ्हेने तयार झालेल्या पंचायतींना त्यांच्या अखत्यारीत येणारी सर्व जमीन तसेच सामायिक जमिनीवर - गायराने, जंगलजमिनी, शेतजमिनी यांवर - त्यांपासून उत्पन्न मिळविण्याच्या दृष्टीने सर्वाधिकार असावेत. जर जंगलांच्या पुनरुज्जीवनाकडे योग्य तऱ्हेने लक्ष पुरवले तर

फेरपालटाच्या शेतीची प्रथा अनिष्ट नाही. आदिवासी भागातील पंचायतींना नेमून दिलेली जमीन शेतीच्या फेरपालटाची ही प्रथा चालू राहू शकेल अशा तऱ्हेनेच दिली जावी.

१२९. पंचायतींना कर लागू करण्याचे अधिकारही असावेत आणि केंद्र व राज्य शासनांकडूनही आर्थिक साहाय्य मिळावे. महसूली नोंदी व हिशोब पंचायतींनीच ठेवावेत आणि आरोग्य, शिक्षण, वीजपुरवठा, पाणीवाटप वगैरेंच्या व्यवस्थापनासंबंधी जी कामे केंद्र व राज्य शासनाच्या कर्मचाऱ्यांमार्फत होतात तीही पंचायतींनीच करावीत. गावासाठी नियोजनाची आखणी करण्यात पंचायत हा पायाभूत घटक असला पाहिजे आणि त्या नियोजनाच्या अंमलबजावणीचे केंद्रही पंचायतच असली पाहिजे. शेतीउपयोगी सामुग्रीचा पुरवठा करणे तसेच रास्त भावाचे दुकान चालविणे या जबाबदाऱ्याही पंचायतींकडेच असाव्या. काही विशेष मर्यादित पंचायतींना न्यायदानाचे अधिकारही असायला हवेत.

१३०. सरकारी प्रशासन संस्था या स्वभावतःच शहरी प्रवृत्तीच्या आहेत आणि त्यांना शेतकरी समाजाच्या स्थितीबद्दल फारच थोडी जाण किंवा सहानुभूती असते. प्रशासनांतील अधिकाराच्या जागांवर शेतकरी कुटुंबातील सदस्यांसाठी काही प्रमाणात आरक्षण असावे अशी वाढती मागणी वारंवार होत आहे. दुर्दैवाने, आजपर्यंतचा अनुभव असा आहे की शेतकऱ्याचा मुलगा प्रशासकीय सेवेत गेला की शहरी नोकरदारांच्या कोंडाळ्यातून ओळखून काढता येणार नाही अशा तऱ्हेने त्या नोकरशाहीचाच भाग बनून जातो. प्रश्नच सोडवायचे असतील तर शेतकऱ्याला प्रशासकीय खुर्चीत बसवून उपयोग होणार नाही तर प्रशासनाने शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचणे अधिक परिणामकारक ठरेल.

सहकारी संस्था

१३१. बाजारपेठा, पतपुरवठा, प्रक्रिया इत्यादीसंबंधी सोयी उपलब्ध करण्याच्या दृष्टीने सहकारी सोसायट्या उपयुक्त ठरत आल्या आहेत. त्यातल्या त्यात शेतकऱ्यांच्या सहकारी संस्थांना अग्रमान्यता मिळते. आजही उत्पादन, साठवणूक, वाहतूक, खरेदी-विक्री,

पणन, प्रक्रिया इत्यादींसाठी सहकारी संस्था अस्तित्वात आहेत. त्यातील काही उत्तम कामगिरीबद्दल प्रसिद्धी पावलेल्या असल्या तरी त्या अपवादात्मकच आहेत. सहकारी संस्थांची एकूण कामगिरी निराशाजनकच आहे. आणि मग "विना सहकार नाही उद्धार" अशा काव्यमय बोधवाक्यांचा वापर करून सहकारी चळवळीच्या अपयशाचीही टिमटिम वाजविली जाते. 'सहकार चळवळ अपयशी झाली आहे, सहकारी चळवळ यशस्वी झालीच पाहिजे' अशीही चित्तवेधक घोषणा केली जाते.

१३२. सहकारक्षेत्रातील यशोगाथा साधारणपणे असामान्य सेवाभावी, निःस्वार्थ आणि राजकीय दबावाला तोंड देण्याची कुवत असलेल्या काही लोकनेत्यांच्या नावांशी निगडित असतात. अशी उदाहरणे ही नमुना ठरू शकत नाहीत. सहकार म्हणजे राजकारणी यंत्रणेचेच शेषूट असते असा एक सर्वसाधारण नियम बनला आहे. 'एक माणूस, एक मत' हे तत्त्व राजकीय पुढाऱ्यांना सत्ता काबीज करण्याकामी साहाय्यभूत ठरले आहे, गरीब शेतकऱ्यांना आपला आवाज उठविण्यास ते कुचकामी ठरले आहे.

१३३. ज्या शेतकऱ्यांना राजकारणाशी किंवा राजकारण्यांशी संबंध ठेवण्याची इच्छा नाही त्यांना एखादी सहकारी संस्था स्थापन करणे किंवा प्रस्थापित संस्था व्यावसायिक दृष्टीने चालविणे अशक्य झाले आहे. शहरवासियांसाठी कंपनी आणि शेतकऱ्यांसाठी सहकारी संस्था हे द्वैत मुळातून काढून टाकण्याची गरज आहे.

खरेतर, शेतकऱ्यांना खाजगी किंवा सार्वजनिक मर्यादित संस्था (Private or Public Limited Companies) काढायची परवानगी न मिळण्याला काहीच कारण नाही. जोपर्यंत एखादी संस्था शेतीक्षेत्राच्या विकासकार्यास हातभार लावीत आहे तोपर्यंत ती तमुकएक स्वरूपाची आहे म्हणून सरकारी साहाय्यापासून वंचित राहाण्याचे कारण नाही.

१३४. सहकारी संस्थांच्या कायद्यांत आणि नियमांत सुधारणा करण्याची आवश्यकता आहे. कोणत्याही राजकीय पक्षाच्या सदस्यास सहकारी संस्थेच्या पदाधिकारी होण्यास बंदी

SHETKARI SANGHATAK
(Marathi Fortnightly)
Regd. No. 39926/83
August 21, 1991

Licence
to post
without
prepayment
No. 87

असावी. दुसरे म्हणजे, एखाद्या विभागात एखादी सहकारी संस्था चालू असली तरी त्याच उद्दिष्टांसाठी त्याविभागात सहकारी संस्था काढू इच्छिणाऱ्या शेतकरीगटासही तशी परवानगी देण्यात यावी. स्पर्धेचा अभाव असा सहकाराचा अर्थ होऊ नये.

१३५. तसेच, सहकार म्हणजे छुपी जुलूमशाहीही असता कामा नये. गुजरात आणि महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांचे चांगले चालले आहे असे मानले जाते. पण त्यांचे चित्र सहकारी संस्था कायद्याच्या कलम ४८ (अ) अन्वये त्यांना जे जुलमी अधिकार प्राप्त झाले आहेत त्यामुळे उभे राहिले आहे; या कलमाच्या आधारे शेतमीमालाच्या विक्रीच्या किंमतीच्या ३० ते १०० टक्क्यांपर्यंत रक्कम कर्जाच्या वसुलीपोटी व इतर वसुलीपोटी कापून घेण्याचे अधिकार या संस्थांना मिळालेले आहेत. अशा प्रकारच्या अटी कायद्याच्या पुस्तकांतून काढून टाकण्याची

आवश्यकता आहे.

समाप्त

२ ऑक्टोबरची टेहेऱ्याची पंचायत पुढे ढकलली

शेतकरी संघटनेच्या आंदोलन कृती समितीने आपल्या १२ जानेवारी १९९१ च्या बैठकीत दरवर्षी २ ऑक्टोबरला महाराष्ट्रात शेतकऱ्यांची एक पंचायत भरविण्याचे ठरविले होते. यंदा ही पंचायत टेहरे जि. नाशिक येथे भरविण्याचे जाहीर करण्यात आले होते. परंतु यंदा नाशिक येथे सिंहस्थ मेळावा त्याच काळात होणार असल्याने, मुख्यतः प्रवासाच्या दृष्टीने गैरसोय होण्याची शक्यता लक्षात घेऊन ही पंचायत पुढे ढकलण्यात आली आहे.

आता ही पंचायत शेतकरी हुतात्मा दिनी म्हणजे १० नोव्हेंबर १९९१ रोजी शेगाव जि. बुलढाणा येथे भरविण्याचा प्रस्ताव पुढे आला आहे. या प्रस्तावावर १७/१८ सप्टेंबर रोजी आळंदी जि. पुणे येथे होणाऱ्या विस्तारीत कार्यकारिणीच्या बैठकीवर चर्चा होऊन योग्य तो निर्णय घेण्यात येईल.

शंकर धोंडगे

१६ ऑगस्ट १९९१ अध्यक्ष, शेतकरी संघटना

दि. १७/१८ सप्टेंबर १९९१

विस्तारित कार्यकारिणीची बैठक ठिकाण : आळंदी, जि. पुणे

- विषय : ★ राजकीय, आर्थिक, सामाजिक परिस्थितीचा आढावा
★ शेगाव जि. बुलढाणा येथे १० नोव्हेंबर १९९१ रोजी वार्षिक पंचायत भरविण्यासंबंधी विचारविनिमय
★ पुढील कार्यक्रमांची आखणी

१६ ऑगस्ट १९९१

शंकर धोंडगे

अध्यक्ष, शेतकरी संघटना

(फक्त चर्चेमध्ये भाग घेऊ इच्छिणाऱ्याच कार्यकर्त्यांनीच बैठकीस यावयाचे आहे.)

पुनर्मुद्रणासंबंधी

पाक्षिक शेतकरी संघटक मधील लिखाण पुनर्मुद्रित करण्यास संपूर्ण मुभा आहे. अपेक्षा इतकीच -

★ लेखाचा मथळा शक्यतो बदलू नये.

★ संबंधित पुनर्मुद्रणाच्या दोन प्रती

शेतकरी संघटक

द्वारा, शेतकरी संघटना मध्यवर्ती कार्यालय,

अंगारमळा, आंबेठाण (४१० ५०१)

ता. खेड, जि. पुणे.

या पत्त्यावर पाठवाव्यात.

- संपादक

पाक्षिक शेतकरी संघटक

मालक - मोहन बिहारीलाल परदेशी
मुद्रण स्थळ - चाकण प्रिंटिंग प्रेस, चाकण

संपादक, मुद्रक, प्रकाशक
सुरेशचंद्र म्हात्रे

६ व २१ तारखेला प्रसिद्ध होतो.
प्रकाशन स्थळ व पत्रव्यवहाराचा पत्ता
११८७/६६ शिवाजीनगर, पुणे ४११ ००५.